

Віктор Мойсієнко
Житомир

РЕФЛЕКСИ ДАВНЬОГО *ѣ У АКТОВИХ КНИГАХ
ЖИТОМИРСЬКОГО ГРОДСЬКОГО УРЯДУ
КІНЦЯ XVI ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТЬ*.

В історії *ѣ (ѣ) можна швидше говорити про загальноприйняті рефлексии у окремих слов'янських літературних мовах. Щодо вияву цієї давньої фонемии (до речі не всі лінгвісти приймають тезу про кваліфікацію ятя як фонемии, оскільки навряд чи хто наважиться зі стовідсотковою впевненістю встановити його звукову відповідність) у різних діалектних масивах слов'янських мов, то картину маємо напрочуд строкату [1]. Можна покликатись на думку більшості дослідників, що ѣ виник у праслов'янський період в результаті збігу рефлексів колишнього $\bar{e} > \bar{e}^1$ та дифтонга $ai > \bar{e}^2$ і в різних праслов'янських діалектах відзначався винятковою фонетичною нестійкістю й великою кількістю артикуляційно-акустичних особливостей, що спричинилося до занепаду цієї фонемии в більшості слов'янських мов та її говорів [2, 110]. Наукова думка на підставі відомих їй даних не змогла ще зробити остаточного висновку про те, у які звуки перейшла на українському ґрунті літера ѣ [3, 9].

Давня українська писемна традиція (починаючи з найдавніших українських писемних пам'яток XI-XII ст.) виразно демонструє переважно трилітерну передачу *ѣ: *e, u, ѣ*, причому у пам'ятках південноукраїнських домінує *u*-рефлекс, а в поліських – *e*-рефлекс. Як відомо, *e* на місці *ѣ – характерна риса церковнослов'янської мовної традиції, тому давньоруські переписувачі, щоб відрізнити від питомого довгого закритого \bar{e} старослов'янський відкритий звук *e* іноді передавали літерою \bar{e} [2, 111]. З часом старослов'янський ятевий рефлекс на українському ґрунті був витіснений живомовною стихією. Тож не може бути сумніву, що сучасні рефлексии колишнього *ѣ у північноукраїнському наріччі відбивають також давні особливості фонетичної системи цих говорів. Значною мірою це стосується періоду староукраїнської мови XV-XVII століть.

У досліджуваних пам'ятках, як і в інших актових документах цієї доби [4], на фоні етимологічних написань виразно виступають північноукраїнські діалектні особливості. Етимологічні написання йшли від тогочасних норм, а фонетичні – від живої мови.

Маніфестанти *ѣ виступають в аналізованих пам'ятках непослідовно. В одному акті в однакових словах (а іноді і в одному слові) на місці *ѣ нерідко

* У статті аналізуються рефлексии давнього ѣ в актових книгах за виданнями: Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. – К., 1965 (АЖ – 1); Ділова мова Волині і Наддніпрянщини. – К., 1981 (АЖ – 2); Волинь-Житомирщина. - № 2. – 1998 (АЖ – 3).

знаходимо **ѣ**, *е* та *и*: *мѣсте* (25, АЖ – 1)*, *лѣсе* (35, АЖ – 1), *повѣте* (51, АЖ – 2), *рѣце* (5, АЖ – 2), *мисеца* (97, АЖ – 3), *у сеня(х) по зе(м)ли, по (с)тенѣ* (17, АЖ – 2). Букву **ѣ** писарі використовують порівняно рідко і переважно згідно з етимологією: *мнѣ* (18, АЖ – 1), *повѣту* (55, АЖ – 1), *вѣдома* (19, АЖ – 1), *слѣдъ* (22, АЖ – 1), *двѣ* (23, АЖ – 1), *сѣна* (62, АЖ – 1), *хлѣба* (32, АЖ – 1), *всѣхъ* (31, АЖ – 1), *Дѣ(д)ковцы* (85, АЖ – 1), *собѣ* (42, АЖ – 2), *нѣкоторого* (51, АЖ – 2), *лѣ(т)него* (120, АЖ – 2), *зе(м)лѣ* (4, АЖ – 2), *сѣ(д)лами* (7, АЖ – 2), *довѣда(т)* (14, АЖ – 2), *засѣво(к)* (16, АЖ – 2), *мѣсеца* (4, АЖ – 2), *свѣжо* (5, АЖ – 2), *на рецѣ* (102, АЖ – 3), *звѣру* (102, АЖ – 3). Варто відзначити, що в досліджуваних актах XVII століття графема **ѣ** трапляється значно рідше. Найчастіше в аналізованих пам'ятках на місці *ѣ виступає *е* (причому простежити якусь тенденцію подібної рефлексії залежно від наголошуваності/ненаголошуваності не видається можливим): *повете* (3, АЖ – 1), *две* (3, АЖ – 1), *ведомо(с)ти* (3, АЖ – 1), *оповеда(л)* (1, АЖ – 1), *меца(н)* (1, АЖ – 1), *дорозе* (2, АЖ – 1), *возе* (2, АЖ – 1), *тепере(ш)него* (3, АЖ – 1), *стре(л)цо(в)* (3, АЖ – 1), *злоде(и)* (4, АЖ – 1), *грабе(ж)* (7, АЖ – 1), *сено* (9, АЖ – 1), *попело(в)* (3, АЖ – 1), *на руце* (3, АЖ – 1), *выбегши* (7, АЖ – 1), *пехотою* (7, АЖ – 1), *све(д)ками* (11, АЖ – 1), *све(т)лицу* (13, АЖ – 1), *суседов* (18, АЖ – 1), *неделю* (20, АЖ – 1), *понеделок* (23, АЖ – 1), *белую* (29, АЖ – 1), *лет* (30, АЖ – 1), *в разделе* (39, АЖ – 1), *двесте* (43, АЖ – 1), *седель* (43, АЖ – 1), *насе(н)я* (43, АЖ – 1), *цевки* (46, АЖ – 1), *сверепу* (49, АЖ – 1), *ме(с)ца* (53, АЖ – 1), *рубежами* (56, АЖ – 1), *те(р)пети* (58, АЖ – 1), *дее(т)* (58, АЖ – 1), *в то(р)бе* (60, АЖ – 1), *з де(т)ми* (66, АЖ – 1), *гнеды(й)* (5, АЖ – 2), *оде(н)е* (6, АЖ – 2), *света* (6, АЖ – 2), *сокер* (6, АЖ – 2), *порозуме(н)емъ* (6, АЖ – 2), *мешком* (6, АЖ – 2), *ро(з)дели(в)ши* (6, АЖ – 2), *белы(и)* (7, АЖ – 2), *пасеки* (10, АЖ – 2), *л(е)сны(и)* (19, АЖ – 2), *ма(т)це и опеку(н)це* (20, АЖ – 2), *горе(л)чаны(х)* (25, АЖ – 2), *руки своее* (39, АЖ – 2), *обецую* (8, АЖ – 2), *обеца(л)* (50, АЖ – 2), *сведе(ц)тва* (57, АЖ – 2), *ме(с)те(ч)ку* (28, АЖ – 2), *по(в)текали* (6, АЖ – 2), *зъ другое* (8, АЖ – 2), *кве(т)ня* (8, АЖ – 2), *вехавъши* (10, АЖ – 2), *при себе* (83, АЖ – 3), *руки моее* (84, АЖ – 3), *груньты мое топори(с)кие* (85, АЖ – 3), *у дворе* (91, АЖ – 3).

Значно рідше фіксуємо *и* на місці *ѣ: *былы(и)* (4, АЖ – 1), *гни(в)* (7, АЖ – 1), *всими* (7, АЖ – 1), *на поли* (9, АЖ – 1), *побигли* (9, АЖ – 1), *недили* (10, АЖ – 1), *дити* (9, АЖ – 1), *видомо(ст)* (50, АЖ – 2), *соки(р)* (18, АЖ – 2), *на (с)толи* (19, АЖ – 2), *двѣ* (11, АЖ – 2), *виде(р)* (10, АЖ – 2), *каличили* (8, АЖ – 2), *мисеца* (97, АЖ – 3).

Інших рефлексів давнього *ѣ у досліджуваних пам'ятках не виявлено.

Матеріал не дозволяє встановити реальне наповнення етимологічного ѣ на період написання судових актів. Можна припустити, що лише *е* на місці ненаголошеного *ѣ якоюсь мірою відбивала живе мовлення предків житомирян, коростенців, овручан тощо того періоду. Це одна з

* Тут і надалі у дужках подаються номер судової справи та скорочення джерела.

найвизначальних рис поліського вокалізму. Хоча й тут незрозуміло: був той *e* дієзний чи недієзний? Можливо, мають рацію дослідники, які схильні вважати, що написання *ε(e)* та *и* в наголошеній позиції відбиває характерний для північноукраїнського наріччя дифтонг *ie*. Оскільки в існуючій на період написання пам'яток абетці не було специфічних графем для передачі подібних звуків [5, 16]. Існування такого звука у мовленні поліщуків, нащадків деревлян, зараз, після виходу першого тому Атласу української мови, не викликає сумнівів. Північноукраїнський мовний масив, який територіально співвідноситься із регіоном діяльності Житомирського гродського уряду, характеризується ще і в ХХ ст. наявністю звуків неоднорідної артикуляції на місці давнього наголошеного **ě* [6, к.3-9]. І нема жодних сумнівів, що більшість писарів актових книг були вихідцями із Житомирщини (із Полісся). У Житомирі, напевно й не тільки (Луцьк, Володимир-Волинський, Овруч, зрештою, Київ), в XV-XVI ст. починає зароджуватись окремий тип (варіант) староукраїнської літературної мови. Протягом кількох століть виробляються певні орфографічні норми, відмінні від норм півдня України. Тенденції дотримання цих офіційно ніким не регламентованих норм простежуються у писарській практиці. Хоч більшість документів писалося у Житомирі, все ж позивачі, свідки, звинувачувані приїздили до Житомира з різних кінців Київського воєводства, приносячи з собою і оригінальний мовний колорит. Нерідко взагалі справи записувалися безпосередньо на місці позову. Часто читаємо в кінці справ: писань въ Коростешове; писань въ Овручомъ; писан в Меленехъ (нині село Коростенського району Житомирської області). Тому багато оригінальних лінгвальних рис на різних рівнях мовної системи, фіксованих у судових документах, характерні і зараз для мовлення поліщуків. Зокрема, більшість наведених вище прикладів рефлексів давнього **ě* > *e* дехто пояснює хрестоматійним традиційним церковнослов'янським впливом. Однак у судових писемних справах фіксуємо неспростовні докази оригінальних поліських ятевих континуантів: *грунъты мое* (85, АЖ – 2), *зъ другое* (8, АЖ – 2), *сокер* (6, АЖ – 2). У слові *вехавъши* (10, АЖ – 2), коментар континуанта (**ě* > *e*) однозначний: у словах, що починались ятем існував протетичний *й*, але писарі у таких випадках (після префіксів) не відбивали на письмі роздільність вимови. Тобто вимова могла бути [*вй'ехавши'*], яка характерна й нині для узько-іршанських (річки Уж та Ірша) говірок середньополіського говору, або [*вй'іехавши*] – хрестоматійний рефлекс наголошеного *ě* > *ie*. Тут дозволимо собі деякі думки з приводу середньополіської ятевої континуації. В Атласі української мови майже вся Житомирщина маркована дифтонгом *ie* на місці *ě*. Однак, спостереження над мовленням носіїв ряду середньополіських говірок, у яких за даними АУМ наявний дифтонг, (зокрема, н.пп. Ушомир, Сарновичі Коростенського, Чоповичі Малинського, Ласки Народицького Піщаниця Овруцького районів) не дозволяє констатувати звук неоднорідної артикуляції *ie* на місці давнього *ě*. У говірках Овруччини, Олевщини, Народищини, Коростенщини маємо голосний середньовіршого піднесення, переднього

ряду ê на місці наголошеного *ě: *д'éd, с'éно, л'és*, причому дієзність ятевого континуанта послаблюється з півночі на південь. У говірках півночі Житомирщини маніфестант наголошеного ятя палаталізував усі попередні приголосні: *дон'êру, соб'ê, в'êт'ор*, дещо південніше після губних виділяється консонант *й*, причина появи якого до кінця не з'ясована: чи це наслідок диспалаталізації зубних, чи – консонантизації дифтонга *ie*: *донйêру, собйê, вйêтер* [7, 59-60].

А звідси у словах типу *грабеж* (7, АЖ – 1), *прибегли* (19, АЖ – 1), *обеую* (8, АЖ – 2), *чоловека* (34, АЖ – 2), що фіксуються у житомирських актових книгах XVI – XVII століть, можлива була трояка вимова : [*граб'ієж, граб'êж та грабйêж*]. Зрозуміло, таких живомовних нюансів писар не міг передати. Тому на письмі для відтворення усієї непростой гама поліських ятевих континуантів використовувалась переважно графема *e*, якою передавався будь-який звук [e]. Звернімо увагу, що практично всі північноукраїнські рефлекси *ě перцептивно пересічному мовцю дозволяють ідентифікувати там найперше звук [e]. І вже потім детальний скрупульозний аналіз показує різну артикуляційну природу цих звуків. Не виключено, що подібна варіативність ятевих рефлексів у графічній системі пам'яток **ѣ**, *e*, *и* відбивала просторову та часову стадіальність динаміки давнього *ě (при цьому все ж залишається незрозумілою артикуляційна наповненість літери **ѣ**).

Література

1. Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетическая. Вып. 1. Рефлексы ѣ. Белград, 1988.
2. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К., 1988.
3. Волинські грамоти XVI ст. – К., 1995.
4. Книга Київського підкоморського суду (1584 – 1644). – К., 1991; Волинські грамоти XVI ст. – К., 1995.
5. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини. – К., 1981. – С. 16.
6. Атлас української мови. Т.1. – К., 1984. – К.к. 3-9.
7. Никончук Н.В. Правобережнополесские говоры в лингвогеографическом освещении. Дис. докт. филол. Наук. – Житомир, 1980.